

ORTAÇAĞ DOĞU SLAV DİLİNDE TÜRK DİLİ ÖYKÜNTÜLERİ

Peter B. GOLDEN*

Çev. Hülya UYSAL**

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 201-210

Doğu Slav dilinde, özellikle, Rusçada Türk dilinden alıntılanan sözcükler üzerine yapılan çalışmalar zengin ve kapsamlı bir literatür meydana getirmiştir.¹ Aslında, Rus-Türk bozkır ilişkilerinin görüldüğü Ortaçağ Rus edebiyatının olağanüstü, sıra dışı, nadir eseri *Slovo o polku Igoreve*'de bulunan Doğu'ya özgü unsurlar, eserin ana teması gibi (ve dolayısıyla Türkçe ifadeler ve şiirsel imgelerle doludur) kendi alt-alanını oluşturmuştur.²

Türk-Doğu Slav dili ya da daha genel bir ifadeyle, Slav-Altay dili ilişkileri, MS dördüncü yüzyılın sonlarına kadar uzanan karmaşık ve uzun bir tarihe sahiptir.³ N.A. Baskakov⁴ tarafından ana hatlarıyla belirtilen şemayı izleyerek sözü edilen bu politik, sosyal, ekonomik, kültürel ve dilsel etkileşimin yirminci yüzyıl öncesi tarihini biz dört farklı kronolojik periyoda ayırabiliriz:

1) MS 8. yüzyıla uzanan periyot, başka bir deyişle, Eski Rus Devleti'nin kuruluşundan önceki dönem, Doğu Slavları ve Avrupa Avarları, (Şu an, veri yetersizliğinden dolayı Altaycadaki dilsel akrabalığı belirlenemeyen)⁵ Ogur kavmi (örneğin Bulgarlar) ve Hazar Kağanlığı⁶ Türk dilli halkları arasındaki ilişkinin ortaya çıktığı dönem.

* Peter B. Golden, "Turkic Calques In Medieval Eastern Slavic", *Journal Of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları, Volume 8, Harvard University, Office of the University Publisher, 1984, ss. 103-111.*

** Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, uysalh@ankara.edu.tr.

1 Bkz. N. Poppe, Jr.'nin eseri: *Studies of Turkic Loanwords in Russian* (Asiatische Forschungen 34, Wiesbaden, 1971), I. G. Dobrodomov'un daha güncel ama daha kısa genel değerlendirmesi, "Iz istorii izučeniya tjurkizmov russkogo jazyka," *Tjurkologičeskij Sbornik*, 1977 (Moskva, 1981), s. 90-108. E. N. Şipova's *Slovar' tjurkizmov v russkom jazyke*'de her zaman eleştirel olmamakla birlikte Türk dilinden sözcükler toplanmıştır (Alma-Ata, 1976). Sonraki, Eski Rus ve Ortaçağ Rusça ödünçlemeleri içeren bir değere sahiptir ve en eski tanıklıklarını Doğu Slav dili kaynaklarında tarihlendirmektedir.

2 Doğu unsurları için K. H. Menges'in yeni baskısına (ekler içeren yeni baskı) bkz: *The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos, the Igor Tale in Supplement to Word* (New York, 1951): *Vostočnye elementy v "Slove o polku Igoreve"* (Leningrad, 1979) en güncel literatürü göstermektedir. *Slovo* ile ilgili çok sayıda sorun incelemesi için bkz. B. A. Rybakov'un iki cildine "*Slovo o polku Igoreve*" i *ego sovremenniki* (Moskva, 1971) ve *Russkie letopiscy i avtor "Slova o polku Igoreve"* (Moskva, 1972) ve D. S. Lixačev, "*Slovo o polku Igoreve. "Istoriko-literaturnyj očerk* (Moskva, 1982).

3 F. P. Filin, *Obrazovanie jazyka vostočnyx slavjan* (Moskva-Leningrad, 1962), s. 169-172.

4 N. A. Baskakov (bs.), *Tjurkizmy v vostočno-slavjanskix jazykax* (Moskva, 1974), s. 6. Bu şemada verilen bazı detaylar, Baskakov'un değerlendirmesinden farklıdır.

5 Gy. Németh, *A honfoglaló magyarság kialakulása* (Budapest, 1930), s. 102-103, Asya Avarlarının Moğol kökenli olabileceğini belirtirken Avrupa Avarlarının konuştuğu dilin Türk dili olup olmadığını tartışmaktadır. K. Czégledy'e göre Asya Avarları, *Nomád népek vandorlása Napkelettől Napnyugatig* (Budapest, 1969), s. 15-16, Avar ve Hun unsurlarının karma bir gruplamasıydı. Menges, *Vostoč. elementy*, s. 165-166, Avrupa Avarlarını Moğolca konuşucuları olarak görmektedir.

6 Türk dünyasındaki Hazar dil akrabalığı karışık sorunu için bkz. P. B. Golden, *Khazar Studies* (Bibliotheca Orientalis

2) Bulgar, Hazar etkisinin devam ettiği (fakat onuncu yüzyılın sonlarında Hazarya'nın politik yıkılışından sonra daha düşük bir derecede) ve Peçenek, Kuman (Kıpçak), Türk (Oğuz)'ün yanı sıra diğer Türk dilleri (fakat dilsel altgruplama hakkında ise tam olarak açıklama yapılmamıştır) etkilerinin (*krş.* Berendiler, Kovui, Qay-apa / Kayepiçi vb.) de eklendiği Eski Rus Devleti dönemi (dokuzuncu yüzyıl-on üçüncü yüzyılın başları)⁷

3) “Tatar-Moğol” egemenliğinin görüldüğü dönem (ön üçüncü-on beşinci yüzyıllar). Cengiz ordularıyla Batı'ya gelen ve diğerlerine nazaran az sayıda olan etnik Moğollar, Türk dili konuşucu kitlesi içinde, çoğunlukla Kıpçak, eridiği ancak Altın Ordu'nun geçim kaynağı olan Orta Asya ve İç Asya'dan Türki unsurları da içerdiği için bu dönem, sadece hanedan bakımından “Moğol” olarak adlandırılabilir. Doğu Türk dili unsurları, Moğol İmparatorluğu'nda olduğu gibi bürokraside de önemli bir rol oynamıştır. Moğolca aslında Altın Ordu kançılıryasında⁸ belirgin bir güncelliği sürdürebilmişken Ruslar⁹ arasında zaten bilinen Türk dili, Doğu Slav halkıyla temas halinde hem yazılı hem de sözlü araç olarak baskın gelmiştir. Rusçaya Türk dilinden alıntılanan çok sayıda sözcük (çoğunlukla Kıpçak) bu durumu yansıtmaktadır. Oysa Moğolca ödünclemeler az gösterilmiştir. Şüphesiz, Altın Ordu içerisinde Türk dili konuşan en büyük grup, Moğol fethinden önceki temel dilsel durumun devamı olan Kıpçakçanın varyantlarından bir ya da birden fazlasını konuşuyordu. Ancak Altın Ordu Devleti'nde kullanılan Türk yazı dilinde değişen Kıpçaklaşma derecelerine bağlı olan Uygur, Karahanlı, Harezmi Türk yazı dili geleneklerinin güçlü unsurları görülmektedir.¹⁰

Politik ve dilsel olarak Tatar etkileri, eşit olmayan bir biçimde, Doğu Slav bölgelerine yayılmıştır. Tatar gücü, Rus Devleti'nin çekirdeğinde, özellikle kuzeydoğuda, Eski Rus Devleti'nin doğu topraklarında en esaslı ve açıkça en çok hissedilen güç olma eğilimi göstermekteydi. Güneybatı bölgesi (Batı Ukrayna) öncelikle Polonyalıların

Hungarica, XXV, Budapest, 1980), I, 4. bölüm and N. Golb, O. Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century* (Ithaca-London, 1982), s. 35-59, 125-156.

7 *Bkz.* P. M. Melioranskij'in eski ama hala yararlı olan çalışması “Zaimstvovannye vostočnye slova v russkoj pis'mennosti domongol'skogo vremeni,” *Izvestija Otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti Akademii Nauk SPb*, 1905), X/4, s. 109-134, and A. Zajaczkowski, *Zwiazki jezykowe polowiecko-slowiarskie* (Wrocław, 1949).

8 Son on yılda basılan şema silsilesinde A. P. Grigor'ev, Altın Ordu diplomatik dilleri sorununu ele almıştır. Bu konuda *bkz.* özellikle “Oficial'nyj jazyk Zolotoj Ordy XIII-XIV.” *Tjurkologičeskij Sbornik, 1977* (Moskva, 1981), s. 81-89. A. P. Grigor'ev, Cengiz ve diğer Moğol elit boylarının kendi doğal dilini koruduğunu ileri sürmektedir. Ancak Türk dili Ruslarla kurulan iletişimde aracı dil işlevini görmüştür. Böylece, dini görevleri (büyük bir olasılıkla dindışı görevlileri de) doğrulayan yarlıklar ilk başta Moğolca yazıldı, sonra Türk diline oradan da Rusçaya çevrildi. Rusça çevirilerde yaşamını sürdüren (sıklıkla sözlü) bu yarlıklardaki dil kullanımını Moğolca ya da Türk dilli belgelerin orijinalliğini desteklemektedir.

Bu, yüzyılı aşkın süredir ayrıntılı bir biçimde tartışılan eski ve karmaşık bir sorundur. *Krş.* V.V. Grigor'ev's *O dostovernosti jarylykov dannyx xanami Zolotoj Ordy russkomu duxovenstvu* (Moskva, 1842, *Rossija i Azija*'sında yeniden basılmıştır, SPb., 1876, s. 170-258). Eski Rusça metinler, şimdi uygun bir biçimde I. V. Čerepnin (bs.), *Pamjatniki russkogo prava* (Moskva, 1955), III'te toplanmıştır., s. 463-471.

9 *Bkz.* A. N. Kononov, *Istorija izučenija tjurkskix jazykov v Rossii. Dooktjabr'skij period* (Gözden geçirilmiş 2. baskı, Leningrad, 1982), s. 23-29. Kononov, Kuman kabile ve klan liderleri ile Rus prensesleri arasında var olan yaygın evlilik bağlarına çok az değinmektedir (s. 20). Örneğin *bkz.* N. A. Baskakov, “Poloveckie otljeski v ‘Slove o Polku Igoreve’,” *Ural-Altaysche Jahrbücher* 48 (1976) 17-18; Rybakov, “Slovo o polku Igoreve,” s. 123, 125. Rus prensesleri, genellikle Kuman akrabalarının himayesine başvurmuşlardır. Böylelikle Andrej Boğoljubskij'nin oğlu Jurij (Annesi Ay-apa klanından bir Kuman prensesiydi.) Kuman kralı Sevinç'in şehrinde yaşıyor, Gürcü kraliçe T'amar ona evlilik teklifi ettiğinde amcası Vsevolod “Bol'soe Gnezdo”dan saklanıyordu (*K'art'li's C'xovreba*, bs. S. Qauxč'işvili, T'bilisi, 1955, 1959), II, s. 36.

10 M. A. Usmanov, *Žalovannye akty Dzučieva ulusa XIV-XVI vv.* (Kazan, 1979), özellikle s. 101 ve devamında.

ve Macarların hâkimiyeti altına girmiştir. On dördüncü yüzyılın ortalarından sonuna kadar Batı'nın çoğunluğu ve Merkezi Ukrayna ile Belarus, Litvanya Büyük Dükalığı tarafından absorbe edilmiştir. Bu bağlamda Eski Rus Devleti Dialektleri Rusçaya, Ukraynacaya ve Belarussçaya dönüşmüştür.¹¹

4) Rus Devleti'nin, fetih nedeniyle kısmen Rus İmparatorluğu'na dönüştürüldüğü ve oldukça büyük olmasının yanında genellikle Türk nüfusunun yoğun olarak görüldüğü Sibiryaya, Kafkasya, Orta Asya ve Altın Ordu'nun (Kazan, Astrahan, Kırım) ardıl devlet halkının bölgelerini kendi topraklarına kattığı Rus İmparatorluk dönemi (on altıncı-on dokuzuncu yüzyıl).

Ödünçlendiği dönem göz önüne alınmadan Türk dilinden alıntılanan sözcüklerin belirlenmesi genellikle kolaydır. Bu sözcüklerin Türk dilindeki birincil kaynaklarının, örneğin bunların alındığı belirli Türk dili kaynağı, belirlenmesi genellikle çok daha zordur.¹² Türk dilinden yapılan öyküntüler ile ilgili olarak hala çözülmesi güç sorunlar bulunmaktadır. Bu kısa makalenin amaçları doğrultusunda zorunlu olarak kendimizi ortaçağ döneminden birkaç seçme tartışmayla sınırlandıracamız, özellikle de yukarıda söz edilen Türk-Doğu Slav halkı etkileşiminin yoğun olarak görüldüğü ikinci ve üçüncü dönemlerle sınırlı tutacağız.

Eski Rus Devleti Döneminden Öyküntüler¹³

Eski Rus Devleti ile sıkıca bağlantılı olan iki halkın etnonimleri, doğal bir görünümde değil (Örneğin Hazar, Peçenek), tercüme edilmiş biçimde karşımıza çıkmaktadır.

- 11 Son zamanlarda sıkça tartışılan karmaşık sorunları ele alan son Sovyet incelemesi için bkz. V. Paşuto, ve diğerleri, *Drevnerusskoe nasledie: istoričeskie sud'by vostočnogo slavjanstva* (Moskva, 1982), pp. 8-10, 70-81; aynı zamanda bkz. F. P. Filin, *Proisxoždenie russkogo, ukrainskogo i belorusskogo jazykov* (Leningrad, 1972).
- 12 Krş. N. K. Dmitriev'in uyarıcı metodolojik açıklamaları, "O tjurksix elementax russkogo slovarja." *Leksikologičeskij Sbornik 3* (Moskva, 1958; *Stroj tjurksix jazykov*'unda yeniden basılmıştır, Moskva, 1962), özellikle 506-518. sayfalar arası.
- 13 Metinler ve sözlükler için kullanılan kısaltmalar:
Budagov: L. Budagov, *Sravnitel'nyj slovar' turecko-tatarskix narečij* (SPb., 1869-1871).
Clauson: G. Clauson, *Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (Oxford, 1972).
HSIBM: A. I. Źuravski, *Historičnyj slovník belarusskaj movy* (Minsk, 1982-devam ediyor; 2 bölüm. yayım tarihi).
Hwb.: L. Sadnik, R. Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten* (The Hague, 1955).
KWb.: K. Grönbech, *Komanisches Wörterbuch* (Kobnhavn, 1942).
MNYTESZ: L. Benkő, ve diğerleri, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (Budepest, 1967-1976).
MTSIDR: G. E. Kočín, *Materiály dlja terminologičeskogo slovarja Drevnej Rossii* (Moskva-Leningrad, 1937).
Pers. (Steingass): F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary* (1892; reprint, Beirut, 1970).
Preobraženskij: A. G. Preobraženskij, *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka* (Moskva, 1910-1914, Moskva-Leningrad, 1949; tek cilt halinde olan yeni baskı, New York, 1951).
PSRL, I: *Lavrent'evskaja letopis in the Polnoe sobranie russkix letopisej*, I (2. baskı, Leningrad, 1926).
PSRL, II: *Ipat'evskaja letopis' in the Polnoe sobranie russkix letopisej*, II (SPb., 1908; yeni baskı, Moskva, 1962).
PSRL, XI: *Nikonovskaja letopis' in the Polnoe sobranie russkix letopisej*, IX-XIII (SPb., 1862, 1885, 1897, 1901, 1904; yeni baskı, Moskva, 1962-1965).
Radloff: V. V. Radlov (Radloff), *Opyt slovarja tjurkskix narečij* (SPb., 1893-1911; yeni baskı, Moskva, 1964).
Redhouse: J. W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon* (Istanbul, 1884; 2. baskı, 1921).
Sev. Et. Sl.: E. V. Sevortjan, *Etimologičeskij slovar' tjurkskix jazykov* (Moskva, 1974, 1978, 1980).
SIRJaz: S. G. Barxudarov, ve diğerleri, *Slovar' russkogo jazyka XI-XVII ciltler* (Moskva, 1975-devam ediyor).
SISUM: L. L. Humeč'ka, ve diğerleri, *Slovník staroukrajns'koj movy XIV-XV st.* (Kyiv, 1977-1978).
SPIg.: *Slovo o polku Igoreve*, çok sayıda baskı; özellikle bkz. V. P. Adrianova-Peretc (tarafından düzeltildi.), *Slovo o polku Igoreve* (Moskva-Leningrad, 1950).
Sreznevkij: I. I. Sreznevkij, *Materiály dlja Slovarja drevnerusskogo jazyka* (SPb., 1893-1903; yeni baskı, 1958).
Vasmer: M. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch* (Heidelberg, 1953-1958); Rusça çeviri: M. Fasmer, *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka* (Moskva, 1964-1973).

1. половчѣинъ, половѣци, половци, (PSRL, I, II, SPIg., MTSIDR, 255) = *Quman*.¹⁴ İkinci şeklin Türk dilinde tatmin edici bir biçimde tam anlamıyla etimolojisi henüz yapılmıştır. Söz konusu sözcük genellikle “solgun, silik, açık renkli” anlamlarını göstermektedir.¹⁵ *Polov’ci* dolayısıyla Eski Rusçadan türemiştir (Sreznevskij, II, 1130) *polovjy* “belovatyj, belovato-želyj” < ChSl. *plav* (HWb. 86 “weisslich, gelb”). Sözcük, Modern Doğu Slavcasında yaşamaya devam etmektedir. *krş.* Rus. *polovjy*, Ukr. *polovjy*, Belarus. *palavy*, “hayvan tüyü renklerini gösteren açık sarı bir ton, esmer ya da açık doru (at). Eski Rusça biçim, Batı Slavcasına (Çekçe *Plavci*, Lehçe *Plauci*) ve Macarcaya (MNYTESz, III, 74 *Palócz*) ödünçlenmiştir; ama Almanca ve Almanca-Latince (*Falones*, *Phalagi*, *Valvi*, *Valewen*, *Valwen*, vb.) ve Ermeniceye (*խ ա ը ն Է շ արտես*) çevrilmiştir.¹⁶ Rusça kullanım, *Pole Poloveckoe* (“Kuman iklimi”), tam olarak İslami kaynaklardaki benzer terimleri yansıtmaktadır. *krş.* Far. *dešt-i Kıpçak*, Ar. birkaç Kuman ifadesini yansıtabilen *şahrā’ al-Qifāq*.

2. Чѣрнии клобоуци (PSRL, I, II) “the (people of the) Black Hats” Reşîdüddîn’in *Câmi’üt-Tevârîh*’inde de belirtilen çeviri biçiminde (قوم سياه كلاهان) *qaum-i siyah kulahan* (var قوم كلاه سياهان *qaum-i kulah-i siyahan*) “the tribe / people of the Black Hats,” büyük olasılıkla Türk dilindeki *Qara Qalpaq (Radloff, II/1, 132 qara “çerñy” ve II/1, 268-269 qalpaq “rod şapok”)a karşılık gelmektedir; *krş.* Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nde (USSR) bugün Kıpçakça konuşan Türk halkı.¹⁷ Eğer varsa *Č’rñii Klobuci* ve şimdiki Karakalpaklar arasında nasıl bir ilişkinin var olabileceği nihayetle tartışmaya açıktır. *Č’rñii Klobuci*, 1140’tan sonra ortaya çıkan farklı Türk gruplarının (Peçenekler, Oğuzlar, Berendiler ve diğerleri) bölümlerinin kümesiydi. Bu konfederasyon, Kiev Rus prensesinin kölesiydi ve aynı şekilde Kumanlara özellikle de Vahşi Kuman (*Dikii Polovci*) gruplarına düşmandı.¹⁸

3. юрѣи держикрай володиславичъ (PSRL, I, 506), Kalka Savaşı’nda (1223) Rus bir kumandan (Galiçya’dan) adı. *Deržikraj* adı (*derži*, *deržati*’nin emir biçimi *SIRJaz*, IV, 224-225, “deržat’ , imet’ v rukax, vladet” + *kraj*, *SIRJaz*, VIII, 8-9, “kraj,

14 A. L. Ponomarev, “Kuman-Polovcy” *Vestnik Drevnej Istorii* 3-4 (1940) 366-370.

15 Buradaki literatür, imkanlar dahilinde oldukça tartışmalı ve önemlidir; *bkz.* J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen* in W. Bang and Marquart, *Osttürkische Dialektstudien* (Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, N. F., XIII, No. 1, Berlin, 1914), s. 27-30 ve birçok yerde; Gy. Németh, “Die Volksnamen *quman* und *qun*,” *Körösi Csoma Archivum* 3 (1940) 99-107 “klasik” formüllemeler için. Söz edebileceğimiz çok güncel çalışmalar I. G. Dobrodomov, “O poloveckix etnonimax v drevnerusskoj literatüre,” *Tjurkologičeskij Sbornik*, 1975 (Moskva, 1978) 102-129; A. N. Konoñov, “K etimologii etnonimov *kypčak*, *kuman*, *kumyk*,” *Ural-Altajische Jahrbücher* 48 (1976) 159-166; Menges, *Vostoč. elementy*, s. 70 ve devamı; O. Pritsak, “The Polovcians and Rus’,” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* II (1982) 279 ve devamı.

16 Menges, *Vostoč. elementy*, s. 73-74; Pritsak, *AEMAE* II (1982), s. 279 ve devamı.

17 Zajaczkowski, *Zwiazki*, s. 11; Menges, *Vostoč. elementy*, s. 62-63; *Rašid al-Dīn, Jāmi’ at-Tavārīx*, düzenleyen A. A. Alizade (Moskva-Baku, 1957, 1965, 1980), II/1, s. 162-163. Kara Kalpak’ın etnik kökeni için *bkz.* T. A. Ždanko, *Očerki istoričeskoj etnografii karakalpakov* (Moskva-Leningrad, 1950). *Krş.* Kuman-Kıpçak grubunun eşanlamlısı, El-Dimeşki’de Kara bölklü belirtmiştir, *Nuxbat al-Dahr fī ‘Ajā’ib al-Barr wa’l-Bahr*, düzenleyen A. F. Mehren (St. Petersburg, 1866), s. 264, ve Ibn Xaldūn, *Ta’rīx ibn Xaldūn al-musammā bi-Kitāb al-Ibar* (Cairo-Bulaq, 1284/1867-1868; yeni baskı, Beirut, 1391/1971), V, s. 372.

18 D. Rasovskij, “O roli čerñyx klobukov v istorii Drevnej Rusi,” *Seminar-Kondakovianum* I (1927) 93-109; S. A. Pletněva, *Drevnosti čerñyx klobukov* (arxeologiya SSSR, svod arxeologičeskix istočnikov, vyp. El-19, Moskva, 1973), s.24-25; P. B. Golden, “The ‘Polovci Dikii’,” *Harvard Ukrainian Studies* III-IV (1979-1980), 296-297. *Klobuk* ile Türk dilindeki *kalpak* ın (Şipova, *Slovar’*, 186) ilişkilendirilmesinde bulunulan girişimler kesinlik kazanmamıştır. **qalbuq* (> *klobuk*) Türk dilindeki biçimi henüz kabul görmüştür ve *qalpaq* > *klobuk* değişimi bununla birlikte tatmin edici bir biçimde açıklanmıştır.

konec, bok, storona, bereg, oblast', zemlja, strana," *krş.* *HWb.* 47. kraj "Rand, Ufer, Ende, Land, Gebiet") hemen hemen Kuman adı Елтоутъ ile paralellik göstermektedir (*PSRL*, II, 623) : *eltut* : *el* (*KWb.* 86 "Volk, Provinz") + *tut* (*tut-* in emir biçimi, *KWb.* 258, "greifen, nehmen, anfassen, berühren, behalten").¹⁹

4. Языкъ (harfî harfine) "dil, lisan" genişletilmiş anlamları geliştirmiştir (Sreznevskij, III, 1648-1649) "perevodčik, provodnik" (12. yüzyılın sonu), "jazyk, plennik, tuzemeč, kotoryj mozet soobščit' svedenija o neprijatele" (*PSRL*, II, 458, 1152 yılında; II, 568, 1173 yılında), (*MTSIDR*, 401) "plennyj, zaxvačennyj dlja polučenija svedenij o protivnike." Vasmer (Rusça baskı, IV, 550-551) bu anlamı "meraklı" olarak görmüştür. Aslında terim, eski bir Türk dili kökenli terimin öyküntüsüdür: *til/til/dil* (Clauson, 489) "dil" dolayısıyla metaforur: "bilgilendirici" (MS 8. yüzyıl Türk ve Uygur yazıtlarında).²⁰ Sözcük Orta Türkçede bu anlamda bulunmaktadır; *krş.* Yusuf Has Hacib tarafından 1069'da yazılan *Kutadgu Bilig.* (Yayımlayan R. R. Arat [İstanbul, 1947-1979], I, 249): *til alğu kerek* "Bilgilendirici bir esir / köle almak gerekmektedir.", 1074'te yazılan Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk'*ünde (Tıpkıbasım yayın, Türk Dil Kurumu [Ankara, 1941] bulunmaktadır: (s.169) "Esir alınan düşmanlardan biri *til* olarak adlandırılmaktadır. Örneğin *til tuttum* 'Onun durumu hakkında bilgi elde etmek için düşman esirlerden bir adam tuttum.'" (s. 502) "til 'casus'. Örneğin *yağıdan til tuttu* 'O, düşman casus bir esir tuttu'." Sözcüğün Türk dilindeki bu anlamı günümüze kadar devam etmiştir. *krş.* (Budagov, I, 371) *dil almaq*, Çağ. *til tutmaq*, *til almaq* "sobirat' vesti, vzjat' plannika s tem ctoby u nego vyvedat' cto nuzno." Budagov, Eski Türkçede sözcüğün Toktamış yarlığından anlaşılacağı üzere "casus (spion)" anlamına geldiğini belirtmektedir: اول تیل بیلا کلدی اردی (metinde aynen) اول تیل بیلا کلدی اردی biçiminde okunmalıdır (*bkz.* A. N. Kurat, *Topkapı sarayı müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler* [İstanbul, 1940], s. 147) "s tem jazykom (putevoditelem, špionom) pribyl," tilçi "špion, lazutčik," Kaz. *tel itmäk* "upotrebljaetsja v tom že značenie: fälän qačqun fälän bayğa tel itkän "takojo-to beglec donës, ukazal, oklevetal takogo-to bogača!"; (Radloff, III/2, 1764-1766), Osm. Krm. Az. *dil* "voennoplennik kotoryj dostavljaet izvestija o vrage," (III/2, 1380), Çağ. *til* "špion"; *krş.* Şeyh Süleyman Efendi Buhari, *Lügat-i Çağatayı ve Türki-yi Osmani* (İstanbul, 1298 /1880-1881), s. 136: *tilçi* "haberci, casus"; Özb. (*Uzbäk tiliniñ izähli lugati*, yayımlayan Z. M. Ma'rofov [Moskva, 1981], II, 175) *til* "(harb.) keräkli ma'lumat älis maqsadida älingan harbī asir"; Osm. (Redhouse, 910) *dil* "akıl almak, bilgi almak amacıyla yakalanan savaş esiri, aynı zamanda düşman bir ülkede elde edilen askerî bilgi", *dil almak* "düşman bir ülkede tutuklayarak, esir alarak istihbarat toplamak" Diğer Türk dili biçimleri için *bkz.* Sev. *Et. Sl.*, III, 228-230. Terim aynı zamanda Macarcaya da ödünçleme çevrilmiştir (*MNyTESz*, II, 1041): *nyelv* (harfî harfine) "tongue" aynı zamanda "haditikokat eláruló hadifogoly, militärische Geheimnisse preisgebender Kriegsgefangener." L. Ligeti, büyük bir olasılıkla Osmanlıcadan geldiğini düşündüğü bu öyküntüye yer verdiği bir makalesinde ("Nyelvet fogni," *Magyar Nyelv* XXXII [1936] 45-46), Eski Romence, Lehçe, Moğol

19 Buyrum / emire dayanan Türk dili kökenli isimler için *bkz.* L. Rásonyi, "Les noms de personnes impératifs chez les peuples turques," *Acta Orientalia Hungarica* 15 (1962) 237-243.

20 *Bkz.* G. Ajdarov'daki metinler, *Jazyk orxonskix nadpisej drervnetjurskoj pis'mennosti VIII veka*, s. 331, 348: (Toñuquq, 36) *tilig kelürti* "priveli lazutčika," (Moyun Çur, 34) *til tutmis* "razvedčika zaderzali."

dost, en yakın arkadaşı”), *anda jafambi* (“arkadaşlık/dostluk yemini etmek” [harfi harfine, arkadaşlık yemini içmek]) büyük bir olasılıkla Moğolcadan ödünçlemedir. Türk dilindeki *ant* Votyak’a (Udmurt) *ant* “Schwur, Eid” ve muhtemelen Farsçaya da (Steingass, 107) ironik, kötü bir anlamsal bir değişimle *ant* “şüpheli, ya da belirsiz konuşma” ödünçlenmiştir.²⁴

Altay dünyasında “yemin içmek” eski bir uygulamadır. *Qian Han-shu* bir yemin etme seremonisinde yemin şarabı içme Hsiung-nu geleneğinden bahsetmektedir. Uygurlar arasında da aynı uygulama görülmektedir.²⁵ Bu gelenek, Avrasya bozkırlarında çok eskidir ve ilk defa İskitler ile ilgili olarak Herodot (*Historia*, IV, 70) tarafından kayda geçirilmiştir.²⁶ Bu bizi *sōvkand x’artan*’i²⁷ bulduğumuz Orta Farsçanın yer aldığı İran dünyasına yönlendirmektedir. Harfi harfine, “yemek, yutmak, sülfür içmek” *krş.* Anc. İran. C. Bartholomae, *Altiranisches Wörterbuch* [Strassburg, 1904], 1550 *saokanta ’vant* “Schwefel enthaltend, mit Schwefel versetzt”) < Avesta dili *saokanta* “suplhur”; *krş.* Farsça (Steingass, 709) *sōgand / saugand xurdan* “yemin etmek” Bunların tamamı yeminin samimiyetini kanıtlamak için sülfür içme zorlu sınavından gelmektedir.²⁸ Türk dilindeki *ant iç-* dolayısıyla İranî dillerden bir öyküntü olabilir.

2. *челомъ бити*, harfi harfine, “baş vurmak” (*MTSIDR* 28, *SIRJaz*, I, 188) *biti čelom* “klanjat’sja, privetstvovat” (1330), “žalovat’sja” (1679), “blagodariť” (1563), “prosit’ o prinjatii na službu v vassal’nuju zavisimost” (=PSRL, IX, 969 yılında -bu kroniğin aslı / kaynağı 16. yüzyıldan olduğu için bu daha sonraki kullanımı belirtmelidir; (Vasmer, Rusça baskı IV, 328) *čelobitnaja* = *čelobit’e* (=Modern Rusça, tarihsel kullanım, *čelobitnaja* “pis’mennaja pros’ba,” *čelobit’e* tarihsel kullanım, “čelobitnaja, poklon do zemli s prikosnoveniem lbom k zemle” (1375, 1396), *biti čelom* (1389) = Modern Rusça *bit’čelom* “prosit’ xodatajstvovat o čem”; Eski Ukraynaca (*SISuM*, I, 97) *biti čolom* “proxannjam, skarhoju byty čolom” (1410), *čelom biti* “vitaty koho, zasvidčuvaty šanukomu, klanjatysja” (1433), “daty komu (ščo)” (1388); Eski Belarusça (*HSIBM*, 2, 14) *biti čolom* “klanjacca, prasić” (1388); *krş.* Modern Ukraynaca *čolom byty* (selamlaşmak, baş eğerek selamlama, alçakgönüllülükle yalvarmak, saygılı bir şekilde istemek” *čolobytko* (“rica”), *čolobytnyk* (“rica eden”) Modern Belarusçada *bić čalom*, *čalabitnaja*, *čalabitčyk*, *čalabice*, vb. Sözcük, Doğu Slavcasından Lehçeye girmiştir: *bić czolem (przed kimś)* “-e yaltaklanmak,” *czolobitność* “büyük hayranlık, yaltaklanma, dalkavukluk,” vb.

Čelom biti Türk dilindeki *baş ur-*ın öyküntüsüdür (harfi harfine, “başkana, yöneticiye saldırmak”): Kuman dilinde (14. yüzyılın başları, *KWb*, 52) *baş urdular* “sie

24 G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, (Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Veröffentlichungen der orientalischen Kommission, XIX, Wiesbaden, 1965), II, s. 128 (#561); *andā* “Schwurbruder” için bkz. I, s. 149-152 (#33).

25 N. Ja. Bičurin, *Sobranie svedenij o narodax obitavšix v Srednej Azii v drevnie vremena* (1851; yeni baskı, Moskva-Leningrad, 1950), I, s. 91-92, 321-322; C. Mackerras, *The Uighur Empire According to the T’ang Dynastic Histories* (Canberra, 1972), s. 80; bkz. A. İnan’ın *Makaleler ve İncelemeler* adlı çalışmada yer alan açıklamaları, “Eski Türklerde ve folklorde ‘ant’” (Ankara, 1968), s. 318-330.

26 A. I. Dovatur ve diğerleri (çeviri yayını) *Narody našej strany v “Istorii Gerodota”* (Moskva, 1982), Yunanca metin s. 124 / çeviri s. 125.

27 *Kārñāma-yi Ardašir Pāpakān*’da şöyle belirtilmektedir: *Ardašir Papakis jis Sak’met’a cigni*, Gürcüce çeviri yayını T⁴. Č’xeije (T’bilisi, 1975), s. 143 *sovkan* “p’ic’i” (“yemin”, *sovkan x’artan* “pirobis, p’ic’is mic’ema” (“söz vermek, yemin”).

28 E. Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européens* (Paris, 1969), II, s. 115-116.

verneigten sich” (s. 266), *baş ur-* “sich (bis zur Erde) verneigen”; (Budagov, I, 227), *başvurmaq*, *baş urmaq* Tob. *baş qoymaq* “bit’ celom, prosit’, prinjat’ zalobu,” Uygurca *baş çalmaq* “bit’ celom, kosnut’ sja lbom zemli (delat’ kit. *kòutóu*),” Az. *padişaha baş urdılar* “bili celom carju, prosili”; (A. C. Barbier de Meynard, *Dictionnaire Turco-Français* [Paris, 1881], I, 262) *baş urmaq* “se diriger, aller vers”; (Redhouse, 324) *baş urmaq* “başvurma, yardım dileme” (=modern yazım / sesletim *baş vurma*); Türk Dil Kurumu, *Tarama Sözlüğü* [Ankara, 1963-1969], I, 455) *baş urmak* (14. yüzyıl) “baş eğmek, saygı ile eğilmek”; (*Tatarsko-russkij slovar’* [Moskva, 1966], 62), *baş oru-* “bit’ celom, klanjat’ sja, klast’ zemnye poklony”; (*Başkirsko-russkij slovar’* [Moskva, 1968], 84), *baş orow-* “bit’ celom, padat’ nic, klanjat’ sja, klast’ zemnye poklony”; (*Kumyksko-russkoj slovar’* [Moskva, 1969], 66), *baş urmaq* “klanjat’ sja v nogi, bit’ celom”; (*Uzb. til. izäh. luğ.*, I, 138) *baş urmaq* “pänäh tärtib yäki najät izläb kelmäq, sajda qilmäq”; *krş.* Çuvaşça (*Çuvassko-russkij slovar’* [Moskva, 1961], 295), *puş şap-* “klanjat’ sja, bit’ celom.” Türk dilindeki bu terim dolayısıyla Çinceye kadar uzanmaktadır 叩頭 *kòutóu* “saygı ile eğilerek baş vurma.”

3. пожаловати (*MTSIDR*, 112, *žalovat’* “nagraždat’, darovat’ feodal’nye prava i privilegii”). Bu sözcüğün anlamsal gelişimine kısaca bakılacak olursa: CSL. (*HWb*.168) “acıma, sefkat” (žalost’)” kavramından türeyen *žalovati* “trauern, betrübt sein”; Vasmer (Rusça *baski*, II, 35) “*žalovanie žalost’*, Eski Rusça *žalovati* “ljubit’,” CSL. *žalovati* *πενθεῖν*, bukal’no ‘darit’ č-l. iz ljubvi bez pravovogo osnovanija”, Eski Rusça (*SIRJaz*, V, 73) *žalovati* “žalovat’ sja, negodovat’ po povodu čego-l.” (912), “projavljat’ žalost’, sostradanie, žalet’, berec” (1103), “okazyvat’ vnimanie, milostivo odnosit’ sja, blagovolit’ k komu-l.” (1390), “odarivat’ čem-l.” (16. yüzyıl), “nagraždat’, voznagraždat’, žalovat’ čem-l.” (16. yüzyıl); (Sreznevskij, I, 843) *žalovati* “zalet’, dolere” (6741/1103 yılında) “blagoprijatstvovat’, okazyvat’ milost’, raspoloženie” (*Yarlıq of Möngke Temür*, 1267), “milovat’ ščadit’” (1397), *požalovati* (Sreznevskij, II, 1078) “požalet’” (6741/1233 yılında) “vyrazit’ sožalenie” (Vlad. Monomax), “prosit’, pomilovat’” (1395), “okazat’ milost’ počtit’” (6751 / 1243 yılındaki Özbek Han Yarlığı, 1315) “požalovat’, nagradit’” (1397); *krş.* (Sreznevskij, I, 842) *žaloval’nyj* “požalovannyj, pol’zujuščijsja l’gotoj na osnovanii žaloval’noj gramoty” (1477), *žaloval’naja gramota* “gramota, kotoruju utverždalos’ požalovanie čego-libo” (*Möngke Temür Yarlığı*, 1267; *bkz.* *SIRJaz.*, V, 72). Eski Ukraynaca (*SISUM*, I, 353) *žalovanije* “nadannja, požaluvannja” (1433), *žalovan’je včiniti* “nadaty, požaluvaty” (1484), *žalovati* “oplakuvaty” (1492-1493), “spivčuvaty” (1492-1493), *žalovati* “obdarovuvaty (obdaruvaty), nahorodžuvaty (nahorodyty), nadiljaty (nadilyty)” (1393), (s. 354) “požertvuvaty” (1467), “zhljanutysja, zmyluvatysja” (1387), *žalovati milostiju* “vyjavyty lasku” (1393), (II, 172) *požalovati* “obdaruvaty, nahorodyty, nadilyty, požaluvaty” (1387) “zhljanutysja, zmyluvatysja” (1392-1393), *požalovati milostiju* “vyjavyty lasku” (1407).

Požalovati, vb. Türk dilindeki *soyurqa-* sözcüğünün anlamsal gelişimini yansıtmaktadır (V. M. Nadeljaev ve diğerleri, *Drevnetjurkskij slovar’* [Leningrad, 1969], 513) “žalovat’, požalovat’.” *DTSl*’nin editörleri olarak Clauson (s. 556) ve Menges²⁹ *soyurqa-/soyurga-* sözcüğünün *tsoyur(g)a-* < Çince 慈 ci “merhamet, acıma,

29 K. H. Menges, *The Turkic Peoples and Languages* (Wiesbaden, 1968), s. 169.

af, iyi kalpli, bağışlayıcı, yüce gönüllü,” “materinskaja ljubov” + Türk dilindeki (ve Moğolca) sonek *-ırqa /-urqa /-ırğa /-urğa*’dan geliştiğini ileri sürmektedir.³⁰

Uygur metinlerinde (8. yüzyıl için bkz. Clauson, 556 ve A. Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü* [İstanbul, 1934], s. 195 *tsuyurqamaq*) sözcük başlangıçta “acımak, merhamet etmek” anlamını taşıyordu. Sonradan Karahanlı Türkçesinde anlam kaymasına uğramıştır; *krş.* (Kutadgu Bilig, Arat, I, 11, 28, 1404, 2170, 2723, 3388, 6487, 6564, III, s. 410), *suıyurğa-* “şefkatli olmak, bağışlamak” (1069). Orta Asya Türkçe tefsirlerinde ve Harezmi Türkçesinde (13. yüzyıl ?; bkz. Clauson, 556) *suıyurğa-* “odarit” (Qarşi tefsir, 11. yüzyıl ?, 13. yüzyıl ?)³¹ *soıyurğa-* “bağışlamak, acımak”. Ar. *rahıma*, Far. *baxşidan* (13. yüzyıl sonu-14. yüzyıl başı)³² bulunmaktadır. Bu durum, Kuman dilinde de belirgindir (*KWb*, 221) *soıyurğa-* “gnädig sein, Gnade erweisen,” *soıyurğamaq*, *soıyurğamax* “Gnade,” *soıyurğal* (eylemden türeyen ad, aşağıya bkz. “Gnade, gratia” (s. 222), *soıyurğat-* “Gnade finden, gratiam adipisci”; (örneğin Kutb’un *Hüsrev ü Şirin*’i, yaklaşık olarak 1347)³³ Altın Ordu Türk yazı dili sadece daha eski anlamı göstermektedir: *soıyurğa-*, *soıyurğa-* “litowac się, żalować, właskawić.” 15. yüzyıl Kıpçak ve Timur dönemi Türk dilinde bulunmaktadır (*At-Tuhfat az-Zakiyya fi’l-Luğat at-Turkiyya* [Tıpkıbasım, T. Halasi-Kun: *La langue des kiptchaks d’après un manuscrit arabe d’Istanbul*, Bibliotheca Orientalis Hungarica IV (Budapest, 1942), bölüm II, 14b, satır 7]) *şoyurğadı* ve *طیورقادی* için *صیورقادی* satırarası bir notla Arapça *xala’a* (kaldırma, uzaklaştırma, görevden alma, ödül ile onurlandırma, bağışlama, hediye etme, ödül verme, armağan”)’dan çevrilen *şoyurğadı*: *min xil’a as-sultān* “O, Sultan’ın elbiselerinden birini hediye etti”;³⁴ (*Yarlıq* of Hacı Giray Xan, 1453). “...*soıyurğal bolup...*” : *soıyurğal bolmaq* “vergilerden muaf olunmak” (Kurat, *Yarlık ve bitikler*, s. 66, 73 dipnot 84; *krş.* *soıyurğal etmek* “mükafatlandırmak” ve Budagov, I, 658). *Soıyurğal*, *soıyurğamiş*, vb. belirli toprak bağışlarını ve onlarla bağlantılı olan patent ruhsatını belirleyen *soıyurğa-* eyleminden türeyen adlardır; (the *Bitig* of the Timurid

30 A. M. Şcerbak, *Očerki po sravnitel’noj morfologii tjurkskix jazykov (glagol)* Leningrad, 1981), s. 151-152; A. N. Kononov, *Grammatika jazyka tjurkskix runiceskix pamjatnikov VII-IX vv.* (Leningrad, 1980), s. 118; N. Poppe, *Grammar of Written Mongolian* (Wiesbaden, 1974), s. 65.

G. J. Ramstedt’in ileri sürdüğü etimoloji (bkz. Ramstedt’in *Korece Etimolojilerdeki çalışmaları* [Helsinki, 1949], s. 240) tatmin edici değildir: kor. Ssōida (:sōje: ssōjin, ssōin) “parıldamak, ışık vermek” *krş.?* tung. *sōjalbū-* “parıldamak, ışıklandırmak” dial. *sujalbu-*, *hōjalbū* < *sōja-, *soj-; Mo. *soyul* “ışık, aydınlatılmışlık, ışıkla dolma” dolayısıyla mo. *soıyurğa-* “merhamet göstermek, merhametli olmak, bağışlamak (< “ışık saçmak, aydınlatmak, parıldamak”) > uig. kom. cag. vb. *soıyurğa-* *soıyurğa-* “bağışlayıcı olma” Gy. Kara, makalesinde “L’ancien ouigour dans le lexique mongol” (*Journal Asiatique*, No. 269 [1981] 321-322), Çince ci türetiminde fonetik güçlükler bulunmaktadır ve söz konusu terim için Çince kaynak olarak bunun yerine *zui’yi* 罪 “günah, suç, yanlış” önermektedir. Cefa, dert, acı, cezalandırma, suçlama” (*Mathews’ Chinese-English Dictionary*, gözden geçirilmiş Amerikan baskısı [Cambridge, Mass., 1979], s. 1010, #6860), *krş.* Uyg. *tsuy irinçü* “péché,” *tsuyırğa-*, *irinçkä-*, daha sonra Latincenin anlamsal paralellüğünde *miser*; *misere* Moğolcaya *nigüles-* “merhamet, görgü, incelik, affeden” < *nigül* “péché” öyküntülenmiştir (sadece Budist metinlerinde). Ancak sözcüğün son kökeni sorunu çözüme kavuşturulabilir. Türk dilinde bu ödünçlemenin anlamsal gelişimi belirgin, açıktır (Bu yüzden sözcük, Doğu Slav diline öyküntülenmiştir).

31 A. K. Borovkov, *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.* Moskva, 1963), s. 11, 24, 277.

32 J. Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation* (Bibliotheca Orientalis Hungarica, XXI, Budapest, 1976), s. 16, 260.

33 A. Zajaczkowski, *Najstarsza wersja turecka Hüsrev u Şirin Quṭba* (Warszawa, 1961), III, s. 158.

34 Bu kayıt, eserinde B. Atalay tarafından yanlış yorumlanmıştır: “hükümdar tahtdan indirmek” *Ettuhfetüz-Zekiyye fil-Lugat-it Türkiyye* (İstanbul, 1945), tıpkıbasım s. 15a, çeviri s. 29’da Arapça *Xala’a*’yı sadece “uzaklaştırmak, hükümeti devirmek” biçiminde yanlış yorumlamıştır. Bu yanlış, E. I. Fazylov ve M. T. Zijajeva’nın *al-Tuhfat*’ının yeni baskısında da devam etmiştir, *Izyskannyj dar tjurkskomu jazyku*, s. 126, 375: *soıyurğadı* “svergat”, izlagat’ (pravitelja)” marjinal bir not ile “svergat’ pravitelja, sultana.”

Sultan Abū Sa'īd to Uzun Hasan, 1469): "... *Diyārbākir vilāyätini bildürüp xāşşa oğul uşaqınıñ tñçlıqı üçün Hamid tæg yirni dağı soyurğap yurt birgän durur*" (Kurat, *Yarlık ve bitikler*, s. 120).³⁵

Sözcük Çağdaş Türk dillerinde yaşamamaktadır. *žalovati* / *požalovati*' sözcüklerinin feodal terimleri karşılayacak şekilde anlam değişmesine uğraması, daha 13. yüzyılda Altın Ordu'nun Türk-Moğol dilsel çevresini yansıtmaktadır. Doęu Slav dilindeki bu değişme, Türk dili etkisine bağlanabilir.

Bu kısa taslağa son not olarak, öyküntü gibi olguları gösteren önemli ve ilginç bir Doğu Slav dili aile isimleri grubunun bulunduğu bilgisi kaydedilebilir. Bunlar öncelikle Moskvalı yöneticilerin hizmetine giren, Hristiyan'a dönüşen, Ruslaşmaya uğrayan ve bazı durumlarda Türk kökenli adlarını Slav diline çeviren Türk dili konuşurlarının (çoğunlukla Tatarlar) adları / soyadlarıdır.³⁶

35 *Soyurğal* (harfi harfine "pozalovanie") "baęış, yardım, armağan," "feodal toprak baęışı," vb. için, bkz. I. P. Petruseskij, "K istorii instituta sojurgala," *Sovetskoe Vostokovedenie* VI (Moskva-Leningrad, 1949) 227-246; B. Ja. Vladimircov, *Obščestvennyj stroj Mongolov* (Leningrad, 1934), s. 115 dipnot 2.

36 Bkz. N. A. Baskakov, *Russkie familii tjurkskogo proisxoždenija* (Moskva, 1979).